

MORFOLOGIYA

**Shaxobidinova Begoyim
Umaraliyeva Gulshoda**

**Andijon davlat pedagogika instituti
Pedagogika fakulteti, Boshlang`ich ta`lim yo`nalishi talabalari
@elyorbekovna06gmail.com
@umaraliyeva.gulshoda2007gmail.com
<https://doi.org/10.5281/zenodo.20066505>**

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligida morfologiya bo‘limining tutgan o‘rni, so‘z shakllari va grammatik ma‘no munosabatlari tadqiq etiladi. Shuningdek, so‘z turkumlarining tasniflanishi va agglutinativ tillarga xos bo‘lgan morfologik xususiyatlar tahlil qilingan.

Abstract: This article examines the role of the morphology section in Uzbek linguistics, the relationship between word forms and grammatical meanings. In addition, the classification of parts of speech and morphological features specific to agglutinative languages are analyzed.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль раздела морфологии в узбекском языкознании, взаимосвязь словоформ и грамматических значений. Кроме того, анализируются классификация частей речи и морфологические особенности, характерные для агглютинативных языков.

Kalit so‘zlar: morfologiya, morfema, agglutinatsiya, so‘z turkumlari, grammatik kategoriya, o‘zak, affiks, lisoniy birlik.

Key words: morphology, morpheme, agglutination, parts of speech, grammatical category, root, affix, linguistic unit.

Ключевые слова: морфология, морфема, агглютинация, части речи, грамматическая категория, корень, аффикс, лингвистическая единица.

Tilshunoslikning eng qadimgi va shu bilan birga hamisha dolzarb bo‘limlaridan biri morfologiyadir. Morfologiya (yunoncha morphe – shakl, logos – ta‘limot) tildagi so‘zlarning ichki tuzilishi, ularning o‘zgarish qonuniyatlari va so‘z turkumlari tizimini o‘rganadi. Agar sintaksis so‘zlarning gapdagi aloqasini o‘rgansa, morfologiya ana shu aloqani ta‘minlovchi shakllar va ularning ma‘no xususiyatlarini tadqiq qiladi. O‘zbek tili morfologiyasi o‘zining boy va murakkab affiksatsiya tizimi bilan ajralib turadi. Bu soha nafaqat nazariy jihatdan, balki nutq madaniyatini shakllantirish, imlo qoidalarini ishlab chiqish va bugungi kunda kompyuter lingvistikasini rivojlantirishda ham poydevor vazifasini o‘taydi.¹

Morfemika va so‘z tarkibi: Morfologiyaning asosiy birligi morfema hisoblanadi. Morfema — ma‘no anglatuvchi eng kichik, bo‘linmas bo‘lakdir. O‘zbek tilida morfemalar asosan o‘zak va qo‘shimchalarga bo‘linadi. Boshqa tillardan farqli o‘laroq, o‘zbek tilida o‘zak deyarli har doim o‘zining mustaqil lug‘aviy ma‘nosini saqlab qoladi va unga qo‘shimchalar ma‘lum bir tartibda ulanadi. Qo‘shimchalar (affikslar) vazifasiga ko‘ra uch turga ajratiladi: So‘z yasovchi qo‘shimchalar: Yangi lug‘aviy ma‘no va yangi so‘z hosil qiladi (masalan: bilim, ishchi). Lug‘aviy shakl yasovchilar: So‘zning lug‘aviy ma‘nosiga qo‘shimcha nozik ma‘no (kichraytirish, hurmat, ko‘pplik) yuklaydi. Sintaktik shakl yasovchilar: So‘zni gapda boshqa so‘zlarga bog‘lashga xizmat qiladi (kelishik va egalik qo‘shimchalari). O‘zbek tilining agglutinativ tabiati shuni

¹ Hojiyev A. Morfologiya, morfemika va so‘z yasash muammolari. – Toshkent: Fan, 2010.

ko'rsatadiki, bir o'zakka o'nlab qo'shimchalar ulanib, juda uzun so'z shakllarini hosil qilishi mumkin. Bu jarayon qat'iy qoidalar asosida amalga oshadi.²

So'z turkumlari tasnifi: Tildagi barcha so'zlar o'zlarining leksik-semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlariga ko'ra guruhlarga ajratiladi. O'zbek tilshunosligida so'z turkumlari quyidagi yirik bloklarga bo'linadi. Mustaqil so'zlar: Bu guruhga kiruvchi so'zlar borliqdagi narsalarni nomlaydi, tushuncha ifodalaydi va gapda mustaqil bo'lak bo'la oladi. Ularning har biri o'ziga xos grammatik kategoriyalarga ega. Masalan, otlar son va kelishik kategoriyasiga, fe'llar esa zamon, mayl va shaxs-son kategoriyalariga ega. Ot, Sifat, Son, Olmosh, Fe'l, Ravish. Yordamchi so'zlar: Yordamchi so'zlar mustaqil lug'aviy ma'noga ega bo'lmaydi, balki mustaqil so'zlarning o'zaro munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladi. Ularga ko'makchi, bog'lovchi va yuklamalar kiradi. Ushbu birliklar gapda biror so'roqqa javob bo'lmasligi bilan xarakterlanadi. Alohida guruh so'zlari: Bunga undovlar, taqlid so'zlar va modal so'zlar kiradi. Ular so'zlovchining his-hayajonini yoki aytilayotgan fikrga munosabatini bildiradi.

Agglyutinatsiya va morfologik tizimning o'zaro munosabati: O'zbek tili morfologik qurilishiga ko'ra agglyutinativ tillar guruhiga mansubdir. Agglyutinatsiya (lotincha agglutinatio – yopishtirish) hodisasi o'zbek tili morfologiyasining o'zagini tashkil qiladi. Bu jarayonning mohiyati shundaki, so'z o'zagi va qo'shimchalar o'rtasidagi chegara juda aniq bo'ladi. Har bir qo'shimcha faqat bitta grammatik ma'noni anglatadi va ular o'zaro aralashib ketmaydi. Bu xususiyat o'zbek tilini flektiv tillardan (masalan, rus, nemis, lotin tillari) tubdan farqlaydi. Flektiv tillarda birgina qo'shimcha bir vaqtning o'zida ham jins (rod), ham son, ham kelishik ma'nosini ifodalashi mumkin bo'lsa, o'zbek tilida bu ma'nolarning har biri uchun alohida-alohida "vagonchalar" kabi qo'shimchalar ulanadi.³

Morfologik tizimda yana bir muhim tushuncha — alternatsiya (tovush almashishi) hodisasidir. O'zbek tilida agglyutinatsiya jarayonida o'zak va qo'shimcha tutashgan joyda fonetik o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin. Masalan, "kitob+im" shaklida "b" tovushining "p"ga aylanmasligi yoki "qishloq+ga" so'zida "g" tovushining "q"ga aylanishi morfologiyaning fonetika bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Bu esa tilshunoslikda morfofonologiya sohasini keltirib chiqaradi.

Shuningdek, o'zbek tili morfologiyasida nol morfema (zero morpheme) tushunchasi ham markaziy o'rin tutadi. Agar so'z shaklida moddiy jihatdan ko'rinib turgan qo'shimcha bo'lmasada, ma'lum bir grammatik ma'no mavjud bo'lsa, bu nol morfema hisoblanadi. Masalan, "keldi" so'zida uchinchi shaxs birlik sonni ko'rsatuvchi maxsus qo'shimcha yo'q, ammo biz so'zning shakliga qarab harakat aynan uchinchi shaxs tomonidan bajarilganini tushunamiz. Bu esa morfologik tahlilning nafaqat tashqi shaklni, balki ichki semantik strukturani ham o'rganishini anglatadi.⁴

Zamonaviy o'zbek morfologiyasi nafaqat an'anaviy so'z turkumlarini, balki so'zning nutqdagi transformatsiyasini ham tadqiq etadi. Bu jarayonda so'z o'zgartuvchi qo'shimchalarning (kelishik, egalik, shaxs-son) roli beqiyosdir. Ular tilning qurilish ashyolari bo'lgan so'zlarni bir-biri bilan "yopishtirib", yaxlit bir fikr — gap hosil qilish imkonini beradi. Shuning uchun ham morfologiya ko'pincha sintaksis bilan birgalikda "Grammatika" fanining ikki ajralmas qanoti deb yuritiladi. Grammarik kategoriyalar muammosi: Morfologiyaning eng

² Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009

³ Abdurahmonov G'. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – B. 88.

⁴ Ne'matov H. So'zning morfologik strukturasi. – Toshkent: Fan, 2004. – B. 42.

murakkab qismlaridan biri grammatik kategoriya tushunchasidir. Grammatik kategoriya — bu kamida ikkita grammatik ma’noning bir-biriga zidlanishidan hosil bo’lgan tizimdir. Masalan, ko’plik kategoriyasi "birlik" va "ko’plik" ma’nolarining qarama-qarshiligiga asoslanadi. O’zbek tilida fe’l turkumi eng murakkab morfologik tizimga ega. Fe’lning zamon, nisbat, mayl va shaxs-son kabi ko’plab kategoriyalari mavjudki, bular nutqning aniq va ta’sirchan bo’lishini ta’minlaydi. Ayniqsa, nisbat kategoriyasi orqali harakatning bajaruvchisi va ob’ekti o’rtasidagi munosabatlar o’ta nozik qirralarigacha yoritiladi.⁵

Xulosa qilib aytganda: Morfologiya tilning ichki arxitekturasini belgilab beruvchi sohadir. O’zbek tili morfologiyasini o’rganish tilimizning tarixiy ildizlarini tushunishga va uning kelajakdagi imkoniyatlarini belgilashga xizmat qiladi. Hozirgi kunda sun’iy intellekt va mashina tarjimasini rivojlanayotgan bir davrda, morfologik tahlilning aniq modellari yaratilishi o’zbek tilining raqamli dunyoda o’z o’rnini egallashida muhim omil bo’ladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o’zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
2. G’ulomov A. O’zbek tilida morfologik kategoriya tushunchasi. – Toshkent: Universitet, 1998.
3. Jamolxonov H. Hozirgi o’zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005.
4. Mirtojiev M. O’zbek tili morfologiyasi. – Toshkent: Noshir, 2011.

⁵ G’ulomov A. O’zbek tilida morfologik kategoriya tushunchasi. – Toshkent: Universitet, 1998